अथ नामिके-

अजन्तपुँल्लिङ्गाः ।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ १।२।४५ ॥

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञम् ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥१।२।४६ ॥

कृदन्तस्तद्धितान्तस्समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञः ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ ४।१।१ ॥

अधिकारोऽयमापञ्चमाध्यायसमाप्तेः ॥

स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसांङ्योःसुप् ॥ ४।१।२ ॥

ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः । सु, औ, जस् । इति प्रथमा । अम्, औट्, शस् । इति द्वितीया । टा, भ्याम्, भिस् । इति तृतीया । ङे, भ्याम्, भ्यस् । इति चतुर्थी ।

ङसि, भ्याम्, भ्यस् । इति पञ्चमी । ङस्, ओस्, आम्, । इति षष्ठी । ङि, ओस्, सुप् । इति सप्तमी । सुपः ॥ १।४।१०२ ॥

सुपस्त्रीणि त्रीणि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि । सु, इत्येकवचनम् । औ, इति द्विवचनम् । जस्, इति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ २ । ३ । ४६ ॥

प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे च प्रथमा । तत्र प्रथमायां प्राप्तायाम् ।

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ १।४।२२ ॥

द्वित्वैकत्वयोर्द्विवचनैकवचने । एकत्वविवक्षायाम् । पुरुष—सु "उपदेश" इत्युकारस्येत्व "तस्यलोपः" इत्युलोपः । सुप्तिङन्तमिति पदत्वं ससजुषोरिति रुः । उकारस्येत्त्वलोपौ रस्य खरवसानयोरिति विसर्जनीयः । पुरुषः । द्वित्वविवक्षायां द्विवचनम् । पुरुष २ औ ।

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १।२।६४ ॥

समानायां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि । तेषां मध्ये एकएव शिष्यते । इत्येकशेषः । "आद्गुणः" इत्यस्यापवादेन "वृद्धिरेचि" सूत्रेन वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ ६।१।१०१ ॥

अकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वपरयोः पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः । अनेन पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते ।

नादिचि ॥ ६।१।१०३ ॥

अवर्णादिचि न पूर्वसवर्णदीर्घः । वृद्धिरेचि । पुरुषौ ।

बहुषु बहुवचनम् ॥ १।४।२१ ॥

बहुत्वे बहुवचनम् । पुरुष ३ जस् । सरूपाणामित्येकशेषः

चुटू ॥१।३।७॥

प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ । पुरुष अस् । हलन्त्यमितीत्संज्ञायामाप्तौ

विभक्तिश्च ॥१।४।१०३॥

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ ।

न विभक्तौ तुस्माः ॥१।३।४॥

विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न । इति सस्य नेत्त्वम् । पुरुषाः ।

कर्मणि द्वितीया २।३।२॥

अनभिहिते कर्मणि द्वितीया । पुरुष—अम् ।[1]

१—कर्तुरीप्सिततमङ्कर्मेति कर्मत्वम् ।

अमि पूर्वः ॥६।१।१०६।

अकोऽम्यचि पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेशः । पुरुषम् । पुरुषौ । पुरुष =शस् ।

लशक्वतद्धिते ॥१।३।८॥

तद्धितभिन्नप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः । पुरुषास् ।

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥६।१।१०२॥

पूर्वसवर्णदीर्घाच्छसः सस्य नः पुंसि । पुरुषान् ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥२॥३।१८॥

अनभिहितयोः कर्तृकरणयोस्तृतीया । पुरुष–टा ।

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १।३।१३॥

यः प्रत्ययो यस्माद् विधीयते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्नङ्गसंज्ञम्स्

अङ्गस्य ॥६।४।१॥

इत्यधिकृत्य ।

टाङसिङसामिनात्स्याः ॥७।१।१२॥

अदन्तादङ्गात्परेषां टादीनामिनादयः । पुरुष इन । आद्-गुणः । पुरुषेन ।

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ॥८।४।२॥

(१)–साधकतमं करणमिति करणसंज्ञायाम् ।

अट्कवर्गपवर्गाङ्नुमां व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य ण एकपदे । पुरुषेण । पुरुष–भ्याम् ।

सुपि च ॥७।३।१०२॥

अदन्ताङ्गस्य दीर्घो यञादौ सुपि । पुरुषाभ्याम् । पुरुष–भिस् ।

अतो भिस ऐस् ॥७।१।९॥

अदन्तादङ्गात्परस्य भिस ऐस् । पुरुषैः ।

बहुलं छन्दसि ॥७।१।१०३

छन्दसि विषये भिस ऐस् बहुलम् । देवेभिर्मानुपे जने । देवैर्वा ।

चतुर्थी सम्प्रदाने ॥२।३।१३॥

अनुक्ते सम्प्रदाने चतुर्थी । पुरुष-ङे ।

ङेर्यः ॥ ७ । १ । १३ ॥

अदन्तादङ्गात्परस्य ङेर्यः । पुरुषाय । पुरुषाभ्याम् । पुरुष-भ्यस् ।

बहुवचने झल्येत् ॥ ७ । ३ । १० ॥

अदन्तस्याङ्गस्य एज् झलादौ बहुवचने सुपि । पुरुषेभ्यः ।

अपादाने पञ्चमी ॥ २ । ३ । २८ ॥

(१)–कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति सम्प्रदानसंज्ञायाम् ।

अनभिहितेऽपादाने पञ्चमी । पुरुषात् । पुरुषाभ्याम् । पुरुषेभ्यः ।

षष्ठी शेषे ॥ २ । ३ । ५० ॥

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी । पुरुषस्य । पुरुष–ओस् ।

ओसि च ॥ ७ । ३ । १०४ ॥

अदन्ताङ्गस्य एत् ओसि परे । पुरुषयोः । पुरुष–आम् ।

ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ७ । १ । ५४ ॥

ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः । पुरुष–नाम्-इतिस्थिते ।

नामि ॥ ६ । ४ । ३ ॥

नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः । पुरुषाणाम् । पुरुषे[2] । पुरुषयोः । पुरुष–सु । एत्वे कृते ।

आदेशप्रत्यययोः ॥ ८ । ३ । ५९ ॥

इण्कुभ्यां परस्याऽपदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य च सस्य मूर्धन्यादेशः । पुरुषेषु ।

(१)–ध्रुवमपायेऽपादानमिति अपादानसंज्ञायाम् ।
(२)–आधारोऽधिकरणमित्यधिकरणसंज्ञायां "सप्तम्यधिकरणे च" इति सप्तमी ।

सम्बोधने च ॥ २ । [illegible] । ४७ ॥

सम्बोधनमभिमुखीकरणम् । तत्र वर्तमानात्प्रातिपदिकात् प्रथमा । हे पुरुष–सु ।

एकवचनं सम्बुद्धिः ॥ २ । ३ । ४९ ॥

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञम् ।

एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः ॥ ६ । १ । ६९ ॥

एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत् । हे पुरुष ! । हे पुरुषौ । हे पुरुषाः । एवं-राम, कृष्ण, देवादयोऽपि ज्ञेयाः ।

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ १ । १ । २७ ॥

सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि । सर्वः । सर्वौ । सर्व–जस्

जसः शी ॥ ७ । १ । १७ ॥

अदन्तात्सर्वनाम्नो जसः शी । सर्वे ।

सर्वनाम्नः स्मै ॥ ७ । १ । १४ ॥

(१)–सर्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतम, इतर, अन्य, अन्यतर, त्व, त्वत्, नेम, सम, सिम, पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्, स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्, अन्तरम्बहिर्योगोपसंव्यानयोः, त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम्, इतिसर्वादिगणः ।

अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङेः स्मै । सर्वस्मै ।

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ ७ । १ ॥ १५ ॥

अदन्तात्सर्वनाम्नः परयोर्ङसिङ्योःस्मात्स्मिनौ । सर्वस्मात्

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ७ । १ । ५२ ॥

अवर्णान्तात्सर्वनाम्नः परस्यामः सुडागमः । एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं पुरुषवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशद् गणे द्रष्टव्याः। उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः। गणे पाठस्त्वकजर्थः[1] । उभकौ । उभौ २ । उभाभ्याम् ३ । उभयशब्दः सर्ववत् । उभय इत्यादि ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ १ । १ । ३४ ॥

व्यवस्थायामसंज्ञायां पूर्वादीनि जसः कार्यम्प्रति विभाषा सर्वनामसंज्ञानि । पूर्वे । पूर्वाः । एवं परादयः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो[2] व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । उत्तरे प्रत्युत्तरे कुशलः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः ।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ १ । १ । ३५ ॥

१—अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेरितिविहिताकजर्थं इत्यर्थः ।

२—अवधेर्नियमोऽवधिनियमः । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयो वाच्योऽर्थस्तदपेक्षश्चासाववधिनियमश्चेति विग्रहः ।

अज्ञातिधनाख्यायां स्वशब्दो जसः कार्यं प्रति वा सर्वनामसंज्ञः । स्वे । स्वाः । आत्मीया आत्मान इति वा । आख्याग्रहणादिह न निषेधः । स्वे पुत्राः । स्वाः पुत्राः । आत्मीया इत्यर्थः । अज्ञातीत्यादि किम् । स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा ।

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ १ । १ । ३६ ॥

बहिर्योगोपसंव्यानयोरन्तरशब्दो जसः कार्यम्प्रति वा सर्वनामसंज्ञः । अन्तरे, अन्तरा वा गृहाः । अन्तरे, अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः । (अपुरीति वक्तव्यम्) अन्तरायां पुरि वसति । (वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्) द्वितीयस्मै । द्वितीयायेत्यादि ।

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ ७ । १ । १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । एवं परादीनामपि ।

न बहुव्रीहौ ॥ १ । १ । २९ ॥

बहुव्रीहौ कर्त्तव्ये सर्वनामसंज्ञा न । त्वकं पिता यस्य स त्वत्कपितृकः ।

१—अत्र बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञानिषेधप्रवृत्तौ सर्वनामत्वाभावादकज्न, भाष्ये त्वन्तरङ्गत्वादकच्स्वरौ तु स्यातामेवेति खण्डितमिति, त्वत्कपितृक इत्येव । प्रियविश्वायेत्यादिषूपसर्जनत्वादेव निषेधः । बहुव्रीहावित्यनुवर्त्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणादवयवभूतबहुव्रीहेः प्रतिषेधः । तेन वस्त्रान्तरा वसनान्तरा इत्यत्र विकल्पो न ।

तृतीयासमासे ॥ १ । १ । ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न । मासपूर्वाय ।

द्वन्द्वे च ॥ १ । १ । ३१ ॥

द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञा न । पूर्वापराधराणाम् । तदन्तविधिना भाषायाः समुदायस्य सर्वनामसंज्ञाया अयं निषेधः ।

विभाषा जसि ॥ १ । १ । ३२ ॥

द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञा वा जसि । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । जसः कार्यं प्रति विभाषा । तेनाऽकच् न । किन्तु क एव । वर्णाश्रमेतरकाः ।

प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च ॥ १।१।३३॥

प्रथमादयो जसः कार्यं प्रति वा सर्वनामसंज्ञाः । प्रथमे । प्रथमाः । चरमे । चरमाः । द्वितये । द्वितयाः । अल्पे । अल्पाः । अर्द्धे । अर्द्धाः । कतिपये । कतिपयाः । शेषं रामवत् । नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववत् । जसः कार्यं प्रति विभाषेति स्वीकारादकज् न । प्रथमकाः । शब्दान्तर-त्वाच्छीभावो न । निर्जरः ।

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ ७ । २ । १०१ ॥

१—लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पूर्वसदृशेतिसमासस्य ग्रहणात् त्वका कृतम्, त्वकत्कृतमित्यादौ निषेधो न । तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि निषेधार्थं पुनः समासग्रहणम्, तेन-मासेन पूर्वायेत्यपि सिद्धम् ।

(११ पृष्ठे, आकडारादेकासंज्ञेत्यतः पूर्वं पाठ्यमेतत्)

सुडनपुंसकस्य । १ । १ । ४३ ।

अनपुंसकस्य सुट् सर्वनामस्थानसंज्ञः ।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ।

कप्प्रत्ययावधिष्वसर्वनामस्थानेषु परेषु पूर्वं पदसंज्ञम् ।

यचि भम् । १ । ४ । १८ ।

यादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिष्वसर्वनामस्थानेषु परेषु पूर्वं भसंज्ञम् ।

जराया जरस् वाऽजादौ विभक्तौ । पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च ग्रहणम् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति समुदायस्यन । ह्रस्वेऽनिर्दिश्यमानेऽपि एकदेशविकृतमनन्यवदिति जरशब्दस्याप्यादेशः । निर्जरसौ । निर्जरौ । निर्जरसः । निर्जराः । एवममाद्यजादिविभक्तिषु ।

पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ ६ । १ । ६३ ॥

पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, असृज्, यूष, दोष, यकृत्, शकृत्, उदक, आस्य, एषां पदादयो वा स्युश्शस्प्रभृतिषु विभक्तिषु । पदः । पादान् । पदा । पादेनेत्यादि ।

आकडारादेका संज्ञा ॥ १ । ४ । १ ॥

"कडाराः कर्मधारये" इत्यतः प्रागेका संज्ञा, इत्यधिक्रियते। उभयोः सावकाशत्वे परैव स्यात् निरवकाशत्वे तु या निरव-

---

(१) ननु सूत्रेण जराशब्दस्य जरसादेशो विधीयते निर्जरशब्दस्तु तदन्त इत्यत आह-पदाङ्गेत्यादि, पदञ्चाङ्गञ्च पदाङ्गे तयोरधिकारे तस्य-सूत्रोपात्तस्य तदन्तस्य सूत्रोपात्तान्तस्य च ग्रहणम्भवतीति परिभाषार्थः-

(२) नन्वनेकाल्त्वात् सम्पूर्णस्य निर्जरशब्दस्य जरसादेशः कथं न्नेत्यत आह-निर्दिश्यमानस्येति निर्दिश्यमानत्वञ्च षष्ठीप्रकृतिजन्यप्राथमिकोपस्थितिविषयत्वम्-

(३) कृत्कृत्यसंज्ञावदत्रापि समावेशे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् ।

काशा सैव । तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदसंज्ञा । अतो जश्त्वं न । दतः । दता । जश्त्वम् । दद्भ्याम् । इत्यादि । मासः । मासा । रुत्वयत्वयलोपाः । माभ्याम् । माभिरित्यादि ।

भस्य ॥ ६ । ४ । १२९ ॥

अधिकारोऽयमापादपरिसमाप्तेः ।

अल्लोऽपोनः ॥ ६ । ४ । १३४ ॥

अन्नन्तस्य भस्यातो लोपः ।

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ ८ । ४ । १ ॥

रषाभ्यां परस्य नस्य णः एकपदे । यूष्णः यूष्णा ।

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ८ । २ । ७ ॥

प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदन्तादन्तस्य नस्य लोपः । नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमैस्त्वञ्च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्यः । इत्यादि ।

विभाषा ङिश्योः ॥ ६ । ४ । १३६ ॥

अन्नन्तस्यातो लोपो वा ङिश्योः । यूष्णि । यूषणि । पक्षे पुरुषवत् ।

संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याऽहन्नन्यतरस्यां ङौ ॥ ६ । ३ । ११० ॥

संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन् वा स्यान्ङौ परे । द्व्यह्नि । द्व्यहनि । द्व्यह्ने । विगतमहः, व्यह्नः । व्यह्नि । व्यहनि । व्यह्ने । सायाह्नि । सायाहनि । सायाह्ने । इत्यदन्ताः । विश्वपाः ।

दीर्घाज्जसि च ॥ ६ । १ । १०५ ॥

दीर्घाज्जसि इचि च न पूर्वसवर्णदीर्घः । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः ।

आतो धातोः ॥ ६ । ४ । १४० ॥

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः । अलोन्त्यस्य । विश्वपः । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्मादयः । इत्यादन्ताः । हरिः । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । हरी ।

जसि च ॥ ७ । ३ । १०९ ॥

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो जसि । हरयः ।

वा०—जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः । हरयः । हर्यः । "वा छन्दसी"ति वचनान्न पूर्वसवर्णदीर्घः ।

ह्रस्वस्य गुणः ॥ ७ । ३ । १०८ ॥

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः सम्बुद्धौ । एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् ।

शेषो घ्यसखि ॥ १ । ४ । ७ ॥

ह्रस्वौ यौ यू तदन्तं सखिभिन्नमनदीसंज्ञं घिसंज्ञम् ।

आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ ७ । ३ । १२० ॥

घिसंज्ञकात्परस्याङो ना, न तु स्त्रियाम् । आङिति टासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा ।

घेर्ङिति ॥ ७ । ३ । १११ ॥

घिसंज्ञकस्य गुणो ङिति सुपि । हरये । ङसिङसोर्घेर्ङितीति गुणे कृते—

ङसिङसोश्च ॥ ६ । १ । ११७ ॥

एङो ङसिङसोरति पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेशः । हरेः । हर्योः । हरीणाम् ।

अच्च घेः ॥ ७ । ३ । ११९ ॥

घिसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेरौद्धेरत् । हरौ । हर्योः । हरिषु । एवं कव्यादयः ।

अनङ् सौ ॥ ७ । १ । ९३ ॥

सख्युरङ्गस्यानङादेशोऽसम्बुद्धौ सौ । ङिच्चेत्यन्तादेशः ।

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ १ । १ । ६५ ॥

अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः ।

सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ॥ ६ । ४ । ८ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ।

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥ १।२।४१ ॥

एकाल्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः ।

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६।१।६८ ॥

हलन्तात्परं, दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल्लुप्यते । सखा । हे सखे ।

सख्युरसम्बुद्धौ ॥ ७।१।९२ ॥

सख्युरङ्गात्परं सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत् ।

अचो ञ्णिति ॥ ७।२।११५ ॥

अजन्ताङ्गस्य वृद्धिर्ञिति णिति च । सखायौ । सखायः । घिसंज्ञाभावान्न तत्कार्य्यम् । सख्या । सख्ये ।

ख्यत्यात्परस्य ॥ ६।१।११२ ॥

ख्य, त्य, शब्दाभ्यां ङसिङसोरत उत् । सख्युः [२] ॥

(१) शोभनः सखा सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । समस्तस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा । सुसखिना । सुसखये, ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्यादित्युत्वन्न । सुसखेः । सुसखौ, इत्यादि । एवमतिशयितः सखा अतिसखा । परमः सखा यस्येति विग्रहे । परमसखा, परमसखायावित्यादि । गौणत्वेऽप्यनङ्णित्त्वे प्रवर्तते । सखायमतिक्रान्तोऽतिसखिः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न टच् । हरिवत्, इ, नङ्णित्वे न भवतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणादिति केचित् ।

(२) कृतयणौ खितिशब्दौ खीतीशब्दौ च गृह्येते ।

औत् ॥ ७ । ३ । ११८ ॥

इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत् । सख्यौ । शेषं हरिवत् ।

पतिः समास एव ॥ १ । ४ । ८ ॥

पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः । पत्या । पत्ये । पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतिना । भूपतये । वेदे तु "षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वे"ति वा घिसंज्ञा । भूतानां पतये । पत्येत्रा । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।

बहुगणवतुडति संख्या ॥ १ । १ । २३ ॥

एते संख्यासंज्ञाः ।

डति च ॥ १ । १ । २५ ॥

डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा ।

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ १ । १ । ६१ ॥

लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञम् ।

षड्भ्यो लुक् ॥ ७ । १ । २२ ॥

षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् ।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ १ । १ । ६२ ॥

प्रत्यये लुप्तेऽपि प्रत्ययाश्रयं कार्यम् । इति जसिचेति गुणे प्राप्ते-

न लुमताऽङ्गस्य ॥ १ । १ । ६३ ॥

लुमता शब्देन प्रत्ययलोपे तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यन्तन्न । कति२ । कतिभिः । कतिभ्यः२ । कतीनाम् । कतिषु । युष्मदस्मद्-

षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ।

त्रेस्त्रयः ॥ ७।१।५३ ॥

त्रिशब्दस्य त्रयादेश आमि । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु नेति केचित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ।

त्यदादीनामः ॥ ७ । २ । १०२ ॥

त्यदादीनामः स्याद्विभक्तौ । (त्यदादीनां द्विपर्य्यन्तानामकारवचनम्) द्वौ२ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वौ इत्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । (लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः) उडुलोमाः । बाह्वादीञोऽपवादः । इतीदन्ताः ।

वातप्रमीः । अमि पूर्वः । वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् ३ । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वातप्रम्योः २ । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वान्न नुट् । ङौ तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । वातप्रमीषु । एवं ययीपप्यादयः । क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य तु आमि, शसि, ङौ च, विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । एरनेकाचइतिवक्ष्यमाणो यण् । शेषं प्रधीवत् ।

(१) यात्यनेन ययीर्मार्गः । पातिलोकमिति पपीः सूर्यः । यापोः किद्द्वेचाति ई प्रत्ययः ।

बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । दीर्घङ्यन्तत्वाद्धल्ङ्याबिति सुलोपः ।

यू स्त्र्याख्यौ नदी ॥ १ । ४ । ३ ॥

स्त्र्याख्यौ ईदूदन्तौ नदीसंज्ञौ । (प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च[1])

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ ७ । ३ । १०७ ॥

अम्बार्थानां नदीसंज्ञकानाञ्च ह्रस्वः सम्बुद्धौ । हे बहुश्रेयसि । शसि- बहुश्रेयसीन् ।

आण् नद्याः ॥ ७ । ३ । ११२ ॥

नद्यन्तात्परस्य ङित आडागमः ।

आटश्च ॥ ६ । १ । ९० ॥

आटोऽचि पूर्वपरयोर्वृद्धिरेकादेशः । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । नद्यन्तात्परत्वान्नुट् । बहुश्रेयसीनाम् ।

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ ७ । ३ । ११६ ॥

आबन्तान्नद्यन्तान्नीशब्दाच्च परस्य ङेराम् । बहुश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तत्वात्प्रसीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । अतिलक्ष्मीः शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमिच्छन्कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारी । क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप् । हल्ङ्याबिति सुलोपः ॥

(१) प्रथमलिङ्गे यौ स्त्र्याख्यावीदूतौ तावपि नदीसंज्ञौ ।

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ ६ । ४ । ७७ ॥

श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तस्य धातोर्भ्रूइत्यस्य चाङ्गस्येयङुवङावजादौ प्रत्यये । ङिच्चेत्यन्तादेशः । आन्तर्यादिरियङ् । ओरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते-

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ६ । ४ । ८२ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यणजादौ प्रत्यये । इतियण्[1] । कुमार्य्यौ । कुमार्य्यः । हे कुमारि । अमि शसि च-कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः । कुमारीणाम् । कुमार्य्याम् ॥ प्रधीः । प्रध्यौ २ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः ॥ ग्रामणीः । ग्रामण्यौ २ । ग्रामण्यः । शेषं प्रधीवत् । (गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते) परमधियौ । इतीदन्ताः ॥

शम्भुर्हरिवत्साध्यः । शम्भुः । शम्भू । शम्भवः । शम्भुम् । शम्भू । शम्भून् । शम्भुना । शम्भुभ्याम् । शम्भुभिः । घेर्ङितीति गुणे । शम्भ-

(१) असंयोगपूर्वस्य किम् । सुश्रियौ । यवक्रियौ । अनेकाचः किम् । नीः । नियौ । ङेरामितिआम् । नियाम् । शेषं सुधीवत् । सह खेन वर्ततइतिसखः, तमिच्छतीति सखीः । सख्यौ । ख्यत्यादितिदीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः । सख्युः २ । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुख्युः २ । सुतमिच्छतीति सुतीः । सुत्युः २ । तकारस्थानजादर्णादपीष्यते । लूनमिच्छतीतिलूनीः । लून्युः २ । वेतिकेचित् । सख्यः । सुख्यः । सुत्यः । लून्यः । शेषं रूपमेषां प्रधीवदित्यादि ज्ञेयम् ॥

वे । शम्भुभ्याम् । शम्भुभ्यः । शम्भोः । शम्भुभ्याम् । शम्भुभ्यः । शम्भोः । शम्भ्वोः । शम्भूनाम् । शम्भौ । शम्भ्वोः । शम्भुषु । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ।

तृज्वत् क्रोष्टुः ॥ ७ । १ । ९५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्य तृजन्तवद्रूपं स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ।

ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसां च ॥ ७ । १ । ९४ ॥

ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसम्बुद्धौ सौ । अनङि अन्तादेशे जाते, सुलोपः सर्वनामस्थाने चेत्युपधादीर्घः । नलोपः । क्रोष्टा । हे क्रोष्टो ।

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ॥ ७ । ३ । ११० ॥

ङौ सर्वनामस्थाने च ऋदन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् । रपरत्वम् ।

अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ॥ ६ । ४ । ११ ॥

अबादीनामुपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ।

विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७ । १ । ९७ ॥

तृतीयादावचि क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे ।

ऋत उत् ॥ ६ । १ । १११ ॥

ऋदन्तान्ङसिङसोरति परे पूर्वपरयोरुकार एकादेशः । रपरः ।

रात्सस्य ॥ ८ । २ । २४ ॥

रेफात्संयोगान्तस्य सकारस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्जनीयः । क्रोष्टुः । क्रोष्ट्रोः । आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते । (नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन) क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्ट्रोः । पक्षे हलादौ च शम्भुवत् । इत्युदन्ताः । हूहूः । हूहौ । हूहूः । इत्यादि वातप्रमीवत् । अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वाः २ । अतिचमूनाम् । अतिचम्वाम् । खलपूः ।

ओः सुपि ॥ ६ । ४ । ८३ ॥

अनेकाचोऽङ्गस्य धातोरुवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि धात्ववयवसंयोगपूर्वस्य तु न । खलप्वौ । खलप्वः । इत्यादि, प्रधीवत् । एवं सुल्वादयः । "न भूसुधियो"रिति न यण् । स्वभूः । स्वभुवौ । स्वभुवः । इत्यादि । सुधीवत् । एवं कटप्रूस्वयंभ्वादयः । वर्षाभूः ।

वर्षाभ्वश्च ॥ ६ । ४ । ८४ ॥

अस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । वर्षाभ्वम् । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । शेषं खलपूवत् । दृढं भवतीति दृन्भूः । (दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यम्)। दृन्भ्वौ । दृन्भ्वः । इत्यादि । एवं काराभूः । पुनर्भूः । इत्यूदन्ताः । धाता । ऋतो ङीति गुणः । सोर्लोपः । रस्य विसर्गः । हे धातः । अप्तृन्निति दीर्घः । धातारौ । धातारः । धातारम् । धातारौ । सवर्ण-

(१) क्वचित् 'कर' इति पाठः क्वचित् 'कार' इति ।

दीर्घः । नत्वम् । धातॄन् । (ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्) धातॄणाम् । शेषंपूर्ववत् । एवं नप्तृहोतृपोत्रादयः । पिता । हे पितः । अतृंजन्तत्वादप्तृन्नित्युपधादीर्घो न । पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ । शेषं धातृवत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः ।

नृ च ॥६।४।६॥

नृइत्येतस्य नामि वा दीर्घः । नृणाम् । नॄणाम् । शेषंपितृवत् ।

गोतो णित् ॥ ७ । १ । ९ ॥

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत्स्यात् । गौः । गावौ । गावः ।

औतोऽम्शसोः ॥ ६ । १ । ९३ ॥

ओतोऽम्शसोः परतः पूर्वपरयोराकार एकादेशः स्यात् । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गोभ्यामित्यादि । ङसिङसोश्चेति पूर्वरूप एकादेशः । गोः । इत्यादि ।

रायो हलि ॥ ७ । २ । ८५ ॥

(१) एतदव्युत्पत्तिपक्षे ज्ञेयम् । व्युत्पत्तिपक्षे तु नप्त्रादिग्रहणं नियमार्थम्, उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृजन्तानामेवोपधादीर्घस्तर्हि, नप्त्रादीनामेव, तेनेह न । पितरौ । पितरः । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव । समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् ।

(२) गोत इतितपरत्वमोकारान्तोपलक्षणार्थम् । यस्माद्वर्णनिर्देशे तपरत्वं प्रसिद्धम् । तेन सुद्यौः । सुद्यावौ । सुद्यावः । हे सुद्यौः । इत्यादि ।

रैशब्दस्य आकारोऽन्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ । अचि आयादेशः । सुराः । सुरायौ । सुरायः । सुरायम् । सुरायौ । सुरायः । सुराया । सुराभ्यामित्यादि । ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि ।

इत्यजन्ताः पुँल्लिङ्गाः ।

ॐ अथाजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॐ

आबन्तात्स्वाद्युत्पत्तिः । हल्ङ्याबिति सुलोपः । रमा ।

औङ आपः ॥ ७ । १ । १८ ॥

आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी । औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे । रमाः ।

सम्बुद्धौ च ॥ ७ । ३ । १०६ ॥

आप एकारः सम्बुद्धौ । एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपः । हे रमे २ । हे रमाः । रमाम् । रमे । रमाः । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः ।

आङि चापः ॥ ७ । ३ । १०५ ॥

आङिओसि च परे आबन्तस्याङ्गस्य एकारः । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ।

याडापः ॥ ७ । ३ । ११३ ॥

आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः । वृद्धिः । रमायै । रमायाः २ । रमयोः २ । रमाणाम् । रमायाम् । रमासु । एवं दुर्गाम्बिकादयः ।

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ॥ ७ । ३ । ११४ ॥

आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितःस्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । सर्वस्यै । सर्वस्याः । आमि सुट् । सर्वासाम् । सर्वस्याम् । शेषं रमावत् । एवं विश्वादय आबन्ताः ।

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ १ । १ । २८ ॥

दिगुपदिष्टे बहुव्रीहौ सर्वनामता वा । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । अपुरीत्युक्तेर्नेह– अन्तरायै नगर्यै ।

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ ७ । ३ । ११५ ॥

आभ्यां ङितः स्याडापश्च ह्रस्वः । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै। एवं तृतीया । अम्बार्थेति ह्रस्वः । हे अम्ब ! । शेषं रमावत । (डलकवतीनां न ह्रस्वः) हेअम्बाडे । हेअम्बाले । हे अम्बिके । जरा। हलि रमा वत् । अचि वा जरसादेशः । जरसौ । जरे । जरसः । जराः । इत्यादि "पद्दन्न" इति नासिकाया नस् । निशाया निश् । नसः । नसा । नोभ्यामित्यादि । निशः। निशा ।

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ॥८। २। ३६॥

व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्चषकारोन्तादेशो झलि पदान्ते च। झलां जशोन्त इति जश्त्वम्। निड्भ्याम् । निड्भिः ।

(मांसपृतनासानूनां मांसपृत्स्नवो वाच्याः शसादौ वा) पृतनायाः पृत् । पृतः । पृता । पृद्भ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । गोपा विश्वपावत् । मतिर्हरिवत् । स्त्रीत्वाच्छसो नत्वाभावः । टाङ्त्यस्य न नात्वम् । मतीः । मत्या ॥

ङिति ह्रस्वश्च । १ । ४ । ६ ॥

इयङुवङ्स्थानौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ ईदूतौ ह्रस्वौ च इउवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञो ङिति परे न तु स्त्री । आण्नद्या इत्याट् । आटश्चेति वृद्धिः मत्यै । मतये । मत्याः२ । मतेः२ । मत्याम् । मतौ । एवं श्रुतिस्मृतिबुद्धिप्रभृतयः ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । ७ । २ । ९९ ॥

एतयोरेतावादेशौ स्त्रियां विभक्तौ ॥

अचि र ऋतः । ७ । २ । १०० ॥

तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशोऽचि । गुणदीर्घोत्वाना

---

(१) स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणं नाङ्गस्य तेन स्त्रियां गौणयोर्नेतावादेशौ । प्रियास्त्रयः; त्रीणि वा यस्य प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वा इत्यादि । यदा स्त्रियां मुख्यौ लिङ्गान्तरे गौणे तदा आदेशौ स्त एव । प्रियास्तिस्रो यस्य स प्रियतिसा । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रम् । शसि- प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रा । प्रियतिसृ । क्लीबे प्रियतिसृ । प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि इत्यादि, एवं प्रियचतसा । प्रियचतस्रौ इत्यादि ।

मपवादः । तिस्रः२ । तिसृभिः । तिसृभ्यः२ । आमि "नुमचिरे" ति नुडेव ।

न तिसृचतसृ ॥ ६ । ४ । ४ ॥

एतयोर्नामि दीर्घो न । तिसृणाम् । तिसृषु । द्वेरत्वे सत्याप् । द्वे२ । द्वाभ्याम्३ । द्वयोः२ । गौरी । "दीर्घाज्जसि चे"ति पूर्वसवर्णनिषेधः । गौर्यौ । गौर्यः ।

छन्दस्युभयथा ॥ ६ । ४ । ५ ॥

तिसृचतसृशब्दयोर्नामि वा दीर्घश्छन्दसि । तिसॄणाम् । तिसृणाम् । चतसृणाम् । चतसॄणाम् । गौरी । गौर्यौ । गौर्यः । हे गौरि । गौरीम् । गौर्यौ । गौरीः । गौर्या । गौरीभ्याम् ३ । गौरीभिः । गौर्यै । गौरीभ्यः २ । गौर्याः २ । गौर्योः २ । गौरीणाम् । गौर्याम् । गौरीषु । एवं वाणीनद्यादयः । लक्ष्मीः । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतन्त्र्यादयः । स्त्री । ङ्यन्तत्वात्सुलोपः । हे स्त्रि ।

स्त्रियाः ॥ ६ । ४ । ७९ ॥

स्त्रीशब्दस्येयङजादौ प्रत्यये । स्त्रियौ । स्त्रियः ।

वाऽम्शसोः ॥ ६ । ४ । ८० ॥

स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च परे वा इयङ् । स्त्रियम् । स्त्रीम् ।

स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभिः । स्त्रियै । स्त्रीभ्यः२ । स्त्रियाः२ । स्त्रियोः२ । आमि परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रीषु । श्रीः । श्रियौ । श्रियः ।

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ १ । ४ । ४ ॥

इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न, न तु स्त्री । हे श्रीः । ङितिह्रस्वश्चेति वा नदीत्वम् । श्रियै । श्रिये । श्रियाः । श्रियः ।

वाऽऽमि ॥ १ । ४ । ५ ॥

इयङुवङ्स्थानौ यू स्त्र्याख्यौ वा आमि नदीसंज्ञौ न तु स्त्री । श्रियाम् । श्रीणाम् । वेदे तु "श्रीग्रामण्योश्छन्दसी" ति नित्यं नुट् । श्रीणाम् । श्रियाम् । श्रियि । सुध्यादयः पुम्वत् । सुष्ठुधीः प्रकृष्टा धी रिति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रध्यौ लक्ष्मीवत् । आमि शसि च प्रध्यम् । प्रध्य इति विशेषः । धेनुर्मतिवत् । धेनुः । धेनू । धेनवः । इत्यादि । एवं तन्वादयः ।

स्त्रियाञ्च ॥ ७ । १ । ९६ ॥

स्त्रियां क्रोष्टुशब्दस्य तृजन्तवद्रूपम् ।

ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ४ । १ । ५ ।

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च ङीप् स्त्रियाम् । ङपावितौ । यण् । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्र्यौ । क्रोष्ट्र्यः । इत्यादि । गौरीवत् । वधूः । वध्वौ ।

वध्वः । छन्दसि तु "वाछन्दसी" ति पूर्वसवर्णदीर्घविकल्पः इत्यादि । एवं तन्वादयः ।

भ्रूः श्रीवत् । भ्रूः भ्रुवौ । भ्रुवः । इत्यादि । सुभ्रूः । पुनर्भूः खलपूवत् । नित्यस्त्रीत्वे । हे पुनर्भु ।

एकाजुत्तरपदे णः ॥ ८ । ४ । १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य णः । पुनर्भूणाम् । शेषं वधूवत् । स्वयम्भूः पुंवत् ।

न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥४।१।१०॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥१॥

अप्तृन्निति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । धातृवत् । शसि स्वसॄरिति भेदः । माता पितृवत् । शसि मातॄः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् । नौर्ग्लौवत् ।

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

——:-o-:——

अतोऽम् ॥ ७।१।२४ ।

अतोऽङ्गान्नपुंसकात्स्वमोरम् । अमि पूर्वः । ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वादिति हल्लोपः । हे ज्ञान ! ।

नपुंसकाच्च ॥ ७।१।१९ ॥

क्लीबात्परस्यौङः शी । भसंज्ञायाम् ।

यस्येति च ॥ ६।४।१४८ ॥

भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः ईकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते ॥ (औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः) ज्ञाने ।

जश्शसोः शिः ॥ ७।१।२० ॥

क्लीबादनयोः शिः ।

शि सर्वनामस्थानम् ॥ १।१।४२ ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञम् ।

नपुंसकस्य झलचः ॥ ७।१।७२ ॥

झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः सर्वनामस्थाने । उपधाया दीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुरुषवत् । एवं धनवनफलादयः ।

अद्ड् डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ ७।१।२५ ॥

एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्डादेशः ।

टेः ॥ ६।४।१४३ ॥

डिति परे भस्य टेर्लोपः ।

वाऽवसाने ॥ ८।४।५६ ॥

अवसाने झलां चरो वा। कतरत्। कतरद्। कतरे। कतराणि। कतमत् । कतमद् । कतमे । कतमानि । टेर्लोपादेङ्ह्रस्वादिति न सम्बुद्धिलोपः। हे कतमत् । पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। एवमन्यत् । अन्यतरत्। इतरत् । "नेतराच्छन्दसि" ७ । १ । २६ ॥ इतरम् २ । (एकतरात्प्रतिषेधः) एकतरम् । स्वमोरमादेशे वा जरस्। अजरसम् । अजरम् । अजरसी। अजरे। परत्वाज्जरस्। पश्चाज्झलन्तत्वान्नुम् ।

सान्तमहतः संयोगस्य ॥ ६।४।१०॥

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । अजरांसि । अजराणि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । पद्दन्निति हृदयोदकास्यानां, हृद् । उदन्। आसन् । हृन्दि । हृदा । हृद्भ्यामित्यादि । उदानि । उदना । उदभ्याम । आसानि । आस्ना । आसभ्यामित्यादि ।

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥१।२।४७ ॥

क्लीबेऽजन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः । श्रीपम् । ज्ञानवत् ।

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ ७।१।२३ ॥

क्लीबात्परयोः स्वमोर्लुक्। वारि ।[1]

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७।१।७३ ॥

इगन्तस्य क्लीबस्य नुमचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । घेर्ङिति गुणे प्राप्ते (वृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन) वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेति नुट् । नुटः प्रत्ययावयवत्वान्नामीति दीर्घत्वम् । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ तु हरिवत् ।

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥ ७।१।७४ ॥

समानेऽर्थेउक्तपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा टादावचि । अनादिने । अनादये । समानेऽर्थे इत्यादि किम् । पीलुने फलाय । पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु ।

---

(१) "नलुमते"ति निषेधस्य नित्यत्वे सम्बुद्धेर्लुकि तन्निमित्तनुमोऽप्राप्तेरिकोऽचीत्यज्ग्रहणं व्यर्थं स्यान्नचान्यत्र हलादौ नुमोऽभावार्थमिदं कृतेऽपि नुमि तल्लोपस्य सम्भवात् । अतोऽचीत्युक्तेरेवं ज्ञायते "नलुमते" त्यस्यानित्यत्वात्सम्बुद्धेर्लुक्यपि प्रत्ययलक्षणत्वेन नुम्स्यान्न च तल्लोपः कर्तुं शक्यः "न ङिसम्बुद्ध्योः" रितिनिषेधात् । अतस्तत्र नुमभावार्थमज्ग्रहणं कृतम् । तेन नलुमतेतिनिषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे । हे वारि । हे वारिणी । हे वारीणि ।

[२] ननु पीलवे । वृक्षे निर्भिन्नं पीलुत्वं तुल्यत्वं तत्फले पुनः ।

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ॥ ७।१।७५ ॥

एषामनङ् स्याट्टादावचि स चोदात्तः । अल्लोपोऽनः । दध्ना । दध्ने । दध्नः । दध्नोः । दध्नाम् । दध्नि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षि । वेदेतु— "छन्दस्यपि दृश्यते" "ई च द्विवचने" इत्याभ्यामन्यत्रानङ्, ई चादेशः । पश्येमाक्षभिः ।- अक्षी ते । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । सुधिया । सुधिनेत्यादि । एवं प्रध्यादयः । मधु । मधुनी । मधूनि । मधुना । मधुभ्यामित्यादि । एवमम्बुसान्वादयः । सानुशब्दस्य स्नुर्वा । सानुनी । स्नूनि । सानूनि । सुलु । सुलुनी । सुलूनि । सुल्वा । सुलुनेत्यादि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । प्रियक्रोष्टूनि । हे प्रियक्रोष्टु । हे प्रियक्रोष्टो । टादौ पुंवत्पक्षे । प्रियक्रोष्ट्रा । प्रियक्रोष्टुना । अन्यत्र तृज्वद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे । प्रियक्रोष्टवे । प्रियक्रोष्टुने । प्रियक्रोष्टूनाम् । धातृ । धातृणी । धातॄणि । हे धातः । हे धातृ । पुनस्तथा । धात्रा । धातृणेत्यादि । एवं ज्ञात्रादयः ।

एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ १।१।४८ ॥

ह्रस्वे कार्ये एच इगेव । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूनि । पुनस्तद्वत्

(१) तदन्तस्याप्यनङिष्यते । प्रियदध्ना ब्राह्मणेन । प्रियसक्थ्ना । प्रियाक्ष्णा । प्रियास्थ्ना ।

(२) तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् ।

प्रद्युनेत्यादि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणेत्यादि । सुनु । सुनुनी । सुनूनि । सुनुनेत्यादि ।

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ।

—०—

हो ढः ॥ ८ । २ । ३१ ॥

झलि पदान्ते च हस्य ढः । हल्ङ्यादिति सुलोपः । जश्त्वचर्त्वे । लिट् । लिड् । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिड्भ्यामित्यादि । खरि चेति चर्त्वम् । लिट्सु । लिट्त्सु ।

दादेर्धातोर्घः ॥ ८ । २ । ३२ ॥

उपदेशे दकारादेर्धातोर्हस्य घो झलि पदान्ते च ।

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ॥८।२।३७॥

एकाचो धातोरवयवस्य झषन्तस्य बशः स्थाने भष् सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । झलां जशोऽन्ते । वाऽवसाने । धुक् । धुग् । दुहौ । दुहः । षत्वचर्त्वे । धुक्षु ।

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ॥ ८ । २ । ३३ ॥

एषां हस्य वा घो झलि पदान्ते च । पक्षे ढः । ध्रुक् । ध्रुग् । ध्रुट् । ध्रुड् । द्रुहौ । द्रुहः । द्रुहा । ध्रुग्भ्याम् । ध्रुड्भ्याम् । ध्रुक्षु । ध्रुट्सु । ध्रुट्त्सु । एवं मुहष्णुहष्णिहः ।

वाह ऊठ् ॥ ६ । ४ । १३२ ॥

भस्य वाहः सम्प्रसारणमूठ् । एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः । विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि । शेषं लिड्वत् ।

चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ७ । १ । ९८ ॥

अनयोः सर्वनामस्थाने आम् स चोदात्तः ।

सावनडुहः ॥ ७ । १ । ८२ ॥

अस्य नुम् सौ । सोर्लोपः । संयोगान्तस्य लोपः । नुम्विधिसामर्थ्याद् वसुस्रंस्विति दत्वन्न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । अनड्वान् ।

अम्सम्बुद्धौ ॥ ७ । १ । ९९ ॥

चतुरनडुहोः सम्बुद्धावम् । आमोऽपवादः । हे अनड्वन् ।

(१)—तदन्तविधिरत्रेष्यते । प्रियानड्वान् । प्रियानड्वाहौ । प्रियानड्वाहः ।

हे अनड्वाहौ । हे अनड्वाहः । अनड्वाहम् । अनड्वाहौ । अनडुहः । अनडुहा ।

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ८ । २ । ७२ ॥

सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दो झलि पदान्ते च । अनडुद्भ्यामित्यादि । सान्तेति किम् । विद्वान् । (श्वेतवाडुक्थशास्पुरोडाशवयाजां डस्पदान्त इति वाच्यम्) ड इत् । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः ।

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ ६ । ४ । १४ ॥

अत्वन्तस्यासन्तस्य चोपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सौ न तु धातोः । श्वेतवाः ।

सहेः साडः सः ॥ ८ । ३ । ५६ ॥

साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्द्धन्यादेशः । तुराषाट् । तुराषाड् । तुरासाहौ । तुरासाहः । तुरासाहम् । तुरासाहौ । तुरासाहः । तुरासाहा । तुराषाड्भ्याम् इत्यादि ।

(१)—(अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च) एते कृतदीर्घाः सम्बुद्धौ निपात्यन्ते । चादुक्थशाः । हे श्वेतवाः । वेति केचित् । हे श्वेतवः । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः । श्वेतवाहम् । श्वेतवाहौ । ऊठ् वाऽस्येति केचित् । श्वेतौहः । श्वेतवाहः । श्वेतौहा । श्वेतवोभ्याम् । श्वेतवोभिरित्यादि । श्वेतवस्सु । श्वेतवःसु ।

दिव औत् ॥ ७ । १ । ८४ ॥

दिविति प्रातिपदिकस्यौत्सौ । सुद्यौः(१) । सुदिवौ । सुदिवः

दिव उत् ॥ ६ । १ । १३१ ॥

दिवोऽन्तादेश उकारः पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिरि-
त्यादि । चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः ।

षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ७ । १ । ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुट् । णत्वम् । चतुर्णाम्

रोः सुपि ॥ ८ । ३ । १६ ॥

सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्गो नान्यस्य रेफस्य । षत्वम्
षस्य द्वित्वे प्राप्ते—

शरोऽचि ॥ ८ । ४ । ४९ ॥

अचि परे शरो द्वे न स्तः । चतुर्षु ।

मो नो धातोः ॥ ८ । २ । ६४ ॥

(१)-अनल्विधाविरयुक्तेरलाश्रितत्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद्धल्ङ्या-
बिति सुलोपो न ।

(२)-प्रियचत्वाः । हे प्रियचत्वः । प्रियचत्वारौ । गौणत्वे तु नु
नेष्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् ।

धातोर्मस्य नः स्याज्झलि पदान्ते च । प्रशान् । प्रशामौ ।
प्रशामः । प्रशामा । प्रशान्भ्यामित्यादि ।

किमः कः ॥ ७ । २ । १०३ ॥

किमः को विभक्तौ । कः । कौ । के । केन । काभ्यामि-
त्यादि । सर्ववत् ।

इदमो मः ॥ ७ । २ । १०८ ॥

इदमो दस्य मः सौ । त्यदाद्यत्वापवादः ।

इदोऽय् पुंसि ॥ ७ । २ । १११ ॥

इदम इदः स्थानेऽय् सौ पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्यदा-
द्यत्वे कृते—

अतो गुणे ॥ ६ । १ । ९७ ॥

अपदान्तादकाराद्गुणे पररूपमेकादेशः ।

दश्च ॥ ७ । २ । १०९ ॥

इदमो दस्य मो विभक्तौ । इमौ । इमे । त्यदादेः प्रायः
सम्बोधनाभावः । इमम् । इमौ । इमान् ।

अनाप्यकः ॥ ७ । २ । ११२ ॥

(१)-मत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ।
(२)-अकच्सहितस्याप्ययमादेशः ।
(३)-कादेशस्य स्थानिवत्त्वादङ्गकार्यम् ।
(४)-आबिति टाइत्यारभ्य सुपः प्रकारेण प्रत्याहारः ।

अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । अनेन ।

हलि लोपः ॥ ७ । २ । ११३ ॥

अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ । नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः ।

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ १ । १ । २१ ॥

-एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात् । सुपि चेति दीर्घः । आभ्याम् ।

नेदमदसोरकोः ॥ १ । १ । ११ ॥

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न । एत्वम् । एभिः । अस्मै । ङेःस्मै । पश्चाल्लोपः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु । ककारयोगे तु । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः इत्यादि ।

द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ २ । ४ । ३४ ॥

द्वितीयायां टौसोश्च परयोरिदमेतदोरेनादेशोऽन्वादेशे । उक्तस्य पुनरुक्तिरन्वादेशः । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ । उपधादीर्घः । सोर्लोपः । नस्य लोपः । राजा ।

न ङिसम्बुद्ध्योः ॥ ८ । २ । ८ ॥

(१)-"नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे" इतिवचनात् ।

नस्य लोपो न ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । अल्लोपोऽनः । राज्ञः । राज्ञा ।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ ८ । २ । २ ॥

सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र । राजाश्व इत्यादौ, इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वञ्च न । राजभ्याम् । राजभिः । विभाषा ङिश्योः । राज्ञि । राजनि । इत्यादि । एवं यतादिवेन् ।

न संयोगाद्वमन्तात् ॥ ६ । ४ । १३७ ॥

वकारान्तमकारान्तसंयोगादनोऽकारस्य लोपो न । यज्वनः । यज्वना । ब्रह्मणः । ब्रह्मणेत्यादि । राजवत् ।

सौ च ॥ ६ । ४ । १३ ॥

इन्हन्पूषार्यम्णामसम्बुद्धौ सावुपधाया दीर्घः । वृत्रहा । हे वृत्रहन् । एकाजुत्तरपदेति प्रातिपदिकान्तस्य नस्य णत्वम् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । वृत्रहणम् । वृत्रहणौ । अल्लोपः ।

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ ७ । ३ । ५४ ॥

ञिति णिति च प्रत्यये नकारे परे हन्तेर्हस्य कुत्वम् ।

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ ८ । ४ । २२ ॥

(१)-अस्य भविषयेऽल्लोपस्यदीर्घविधौस्थानिवत्त्वाभावात्प्रतिदीन्नइत्यादि ।

हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना । वृत्रहभ्यामित्यादि । एवं शार्ङ्गिन्यशस्विन् अर्यमन्पूषन्प्रभृतयः । पूर्ष्णि । पूषणि ।

मघवा बहुलम् ॥ ६ । ४ । १२८ ॥

मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः । ऋइत ।

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ ७ । १ । ७० ॥

अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः सर्वनामस्थाने । सर्वनामस्थानेचेत्युपधादीर्घः । मघवान् । मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवद्भ्यामित्यादि । तृत्वाभावे मघवा सुदिराजवत् ।

इग्यणः सम्प्रसारणम् ॥ १ । १ । ४५ ॥

यणः स्थाने भूतो भावी वा य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः ।

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ ६ । ४ । १३३ ॥

भसंज्ञकानामेषामतद्धिते सम्प्रसारणम् ।

सम्प्रसारणाच्च ॥ ६ । १ । १०८ ॥

सम्प्रसारणादचि पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेशः । आद्गुणः । मघोनः । मघोना । मघवभ्यामित्यादि । अतद्धिते किम् । माघवनम् । शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्य उत्वे कृते ।

(१)-ङौ टिलोपो वेति केचित् । पूषि ।

न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ॥ ६ । १ । ३७ ॥

सम्प्रसारणे परे पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न । इति यकारस्य न सम्प्रसारणम् । अतएव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणम् । यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ।

अर्वणस्त्रसावनञः ॥ ६ । ४ । १२७ ॥

नञ्भिन्नस्यार्वणस्तृ इत्यन्तादेशोऽसौ । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वता । अर्वद्भ्यामित्यादि । अनञः किम् । अनर्वा । अनर्वाणौ । यज्ववत् ।

पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ ७ । १ । ८५ ॥

एषां सावाकारोऽन्तादेशः ।

इतोऽत्सर्वनामस्थाने ॥ ७ । १ । ८६ ॥

पथ्यादेरिकारस्याकारः स्युटि ।

थो न्थः ॥ ७ । १ । ८७ ॥

पथिमथोस्थस्य न्थादेशः सर्वनामस्थाने । स्थानिवत्त्वाभावान्न सुलोपः । पन्थाः । उपधादीर्घः । पन्थानौ । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ ।

भस्य टेर्लोपः ॥ ७ । १ । ८८ ॥

भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि । एवं मथा ऋभुक्षाः । "वापपूर्वस्य निगमे" ६ । ४ । ९ । इत्युपधाया वा दीर्घः । ऋभुक्षाणौ । ऋभुक्षणौ ।

ष्णान्ता षट् ॥ १ । १ । २४ ॥

उपदेशे षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा । षड्भ्यो लुक् । पञ्च । पञ्च । उपदेशेकिम् । शतानि । २। षट्चतुर्भ्यश्चेतिनुट् ।

नोपधायाः ॥ ६ । ४ । ७ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घो नामि । नलोपः । पञ्चानाम् ।

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ७ । २ । ८४ ॥

अष्टन आत्वं विभक्तौ ।

अष्टाभ्य औश् ॥ ७ । १ । २१ ॥

कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् । अष्टाभ्यइतिदीर्घोच्चारणं ज्ञापकमात्वविकल्पस्येति भाष्ये स्पष्टम् । अष्टौ[2] । २ । परमाष्टौ २। आत्वाभावे । अष्ट २। अष्टभिः । अष्टभ्यः २। अष्टानाम् । परमाष्टानाम् । अष्टसु। "एकाचोवश" इतिभष्भावः । जश्त्वचर्त्वे। भुत् । भुद् । बुधौ । बुधः । बुधम् । बुधौ । बुधः । बुधा । भुद्भ्यामित्यादि ।

(१)–तदन्तग्रहणमत्रेष्यते । परमपञ्च । गौणत्वे तु न । प्रियपञ्चानः । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः । षट्चतुर्भ्यश्चेतिनुट् । गौणत्वे तु नुट् नेष्यते । प्रियपञ्चाम् ।

(२)–गौणत्वे तु नात्वम् । प्रियाष्टा । आत्वस्याभावादौश्त्वं न प्रियाष्टानः । प्रियाष्टनाम् । गौणत्वेप्यात्वं, जस्शसोरौश्त्वं चेत्येके । प्रियाष्टा । प्रियाष्टौ । जसि शसि च प्रियाष्टौ । आमि न नुट् । प्रियाष्टनाम् । शेषं हाहावदित्यादिहरदत्तादयः । भाष्यमते त्वयं सर्वो विचारो निष्फलइति भाष्यविदः ॥

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ३ । २ । ५९ ॥

आद्याः पञ्च क्विन्नन्ता निपात्यन्ते । त्रिभ्यः क्विन् विधीयते । अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् । युजिक्रुञ्चोः केवलयोः । क्रुञ्चेर्नलोपाभावश्च निपात्यते । क, इ, न्, एते इतः ॥

कृदतिङ् ॥ ३ । १ । ९३ ॥

अत्र तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६ । १ । ६७ ॥

अपृक्तस्य वस्य लोपः ॥

युजेरसमासे ॥ ७ । १ । ७१ ॥

युजेः सुटि नुम् असमासे । सुलोपः । संयोगान्तलोपः ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ८ । २ । ६२ ॥

क्विन्नन्तस्य धातोः कवर्गोऽन्तादेशो झलि पदान्ते च । युङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजः । युजा । युग्भ्यामित्यादि । असमासे किम् ॥

चोः कुः ॥ ८ । २ । ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गो झलि पदान्ते च । सुयुक् । सुयुग् । सुयुजौ ।

(१)–व्याख्यानात् समाध्यर्थस्य युजेर्न नुम् । युक् । समाधिमानित्यर्थः ।

सुयुजः । सुयुजा । सुयुग्भ्यामित्यादि । संयोगान्तस्य लोपः । खन् । खञ्जौ । खञ्जः । इत्यादि । व्रश्चेति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे । राट् । राड् । राजौ । राजः । राजम् । राजौ । राजः । राजा । राड्भ्यामित्यादि । एवं विभ्राट् । देवेट् । विश्वसृट् । विश्वसृड् । (परौ व्रजेः षः पदान्ते) इति षत्वम् । परिव्राट् ।

विश्वस्य वसुराटोः ॥ ६ । ४ । १२८ ॥

विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशो वसौ राट्शब्दे च । विश्वावसुः । विश्वाराट् । ड् । विश्वराजौ । विश्वराजः ।

स्कोस्संयोगाद्योरन्ते च ॥ ८ । २ । २९ ॥

पदान्ते झलि च यः संयोगस्तदाद्योः स्कोर्लोपः । भृट् । भृड् । श्चुत्वे कृते झलांजशूझशीति शस्य जः । चुत्वम् । भृज्जौ । भृज्जः । इत्यादि । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम् । ऋत्विक् । ऋत्विग् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः । इत्यादि । रात्सस्येति नियमान्न संयोगान्तलोपः । चोःकुः । ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जौ । ऊर्जः । इत्यादि । अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः । हे अवयाः । अवयाजम् । अवयाजौ । अवयाजः । अवयाजा । अवयोभ्यामित्यादि । सदाद्यत्त्वम् । पररूपत्वम् ।

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ ७ । २ । १०६ ॥

सदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ । स्यः ।

सौ । से । सः । तौ । ते । इत्यादि सर्ववत् । परमसः । परमतौ । परमते । संज्ञायां गौणत्वे च नात्वम् । त्यत् । त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यत् । अतित्यदौ । अतित्यदः । एवं यत् । एषः । एतौ । एते । इत्यादि । अन्वादेशे तु । द्वितीयाटौस्स्वेनः । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः ।

ङे प्रथमयोरम् ॥ ७ । १ । २८ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङेइत्यस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः ।

त्वाहौ सौ ॥ ७ । २ । ९४ ॥

युष्मदस्मदोमपर्यन्तस्य क्रमात्त्वाहावादेशौ स्तः सौ ।

शेषे लोपः ॥ ७ । २ । ९० ॥

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः । अतोगुणे । अमि पूर्वः । त्वम् । अहम् । शेषे लोपेऽलिङ्गत्वादिलोपाद्वा टाप् न । त्वं स्त्री । अहं स्त्री । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ।

युवावौ द्विवचने ॥ ७ । २ । ९२ ॥

द्विवचनइत्यर्थग्रहणम् । द्व्यर्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य क्रमाद् युवावौ स्तः ।

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ७ । २ । ८८ ॥

प्रथमाया द्विवचने परे युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्याद्वा- चायाम् । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्य किम् । साकच्कस्य माभूत् । युवकाम् । आवकाम् ।

यूयवयौ जसि ॥ ७ । २ । ९३ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य यूयवयौ स्तो जसि । शेषे लोपः । यूयम् । वयम् ।

त्वमावेकवचने ॥ ७ । २ । ९७ ॥

एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तः ।

द्वितीयायाञ्च ॥ ७ । २ । ८७ ॥

द्वितीयायां परतो युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।

शसो न ७ । १ । २९ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः । अमोऽपवादः । आदेः परस्य । संयोगान्तस्य लोपः । युष्मान् । अस्मान् ।

योऽचि ॥ ७ । २ । ८९ ॥

युष्मदस्मदोर्यकारोऽन्तादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परे । त्वया । मया ।

(१)-एकवचन इत्यर्थानिर्देशः ।

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ७।२।८६ ॥

युष्मदस्मदोराकारः स्यादनादेशे हलादौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ॥

तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ ७।२।९५ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि । अमादेशः । शेषे लोपः । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥

भ्यसो भ्यम् ॥ ७।१।३० ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य भ्यसोभ्यम् । शेषे लोपः । (अङ्गान्त्यकार्ये कृते पुनर्नाङ्गान्त्यकार्य्यम्) । तेनैत्वन्न । अभ्यमित्यादेशो वा । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥

एकवचनस्य च ॥ ७।१। ३२ ॥

आभ्यां परस्य पञ्चम्येकवचनस्यादित्यादेशः । त्वत् । मत् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥

पञ्चम्या अत् ॥ ७।१। ३१ ॥

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ।

तवममौ ङसि ॥ ७।२।९६ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ ७ । १ । २७ ॥

आभ्यां परस्य ङसः स्थानेऽश् । श इत् । तव । मम । अतितव । अतिमम । योऽचि । युवयोः । आवयोः ॥

साम आकम् ॥ ७ । १ । ३३ ॥

आभ्यां परस्य सुट्सहितस्याम आकं स्यात् । युष्माकम् । अस्माकम्[1] । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । आत्वम् । युष्मासु । अस्मासु ॥

समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।
समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि ॥ १ ॥
सुजस्ङेङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।
त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥
एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।
त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥
द्व्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी ।
तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ च न ॥ ४ ॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे—अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् २ । अतिमाम् २ । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया ।

1)-भाविनः सुटो व्यावृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः ।

अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । भ्यामि प्राग्वत् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । अतित्वत् । अतिमत् । भ्यामि प्राग्वत् । भ्यसि ङसिवत् । अतितव । अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । गौणतायामसर्वनामत्वेन सुडभावात्साम आकभिसस्साभवृत्तेर्योऽचीति यकार इति केचित् । अतित्वयाम् । अतिमयाम् । अतित्वयि । अतिमयि । ओसि प्राग्वत् । अतित्वासु । अतिमासु । युवां आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे । सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औ, अम्, औट्सु । अतियुवाम् ३ । अत्यावाम् ३ ॥ अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । भ्यामि । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ ॥ अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि । अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुवत् । अत्यावत् । अतियुवयोः २ । अत्यावयोः २ । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयाम् । अत्यावयाम् । इति केचित् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्त इत्यत्र सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औ, अम्, औट्सु । अतियुष्माम् ३ । अत्यस्माम् ३ । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । भ्यामि । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । भ्यसि । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुष्मत् । अत्य-

स्मत् । ओसि । अतियुवयोः२ । अस्मावयोः२ । अतियुष्माकम् । अतस्माकम् । अतियुष्मयाम् । अतस्मयामिति केचित् । अतियुष्मयि । अतस्मयि । अतियुष्मासु । अतस्मासु । शेषं प्राग्वत् ।

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ॥ ८ । १ । २० ॥

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोः क्रमाद्वान्नावित्यादेशौ स्तः । ग्रामो वां स्वम् । जनपदो नौ स्वम् । ग्रामो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते । माणवको वां पश्यति । माणवको नौ पश्यति ।

बहुवचनस्य वस्नसौ ॥ ८ । १ । २१ ॥

उक्तविधयोरेवानयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः । विद्या वो धनम् । राज्यं नो धनमित्यादि ।

तेमयावेकवचनस्य ॥ ८ । १ । २२ ॥

तादृशयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्तेमे,इत्येतौ स्तः । एष ते ग्रामः । एष मे ग्रामइत्यादि ।

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ ८ । १ । २३ ॥

[१]–पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा भूत्—त्वां पातु । मां पातु । अपादादौ किम् । युष्मान् रक्षतु विश्वेशोऽस्मानीशः सर्वदाऽवतु । स्थग्रहणाद्विभक्तिलोपे, नैते स्युः । युवयोः पुत्रो युष्मत्पुत्रः ।

तादृग्विधयोरनयोर्द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामा इत्येतौ स्तः । एष त्वा रक्षति । एष मा रक्षति । (एते वान्नावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः) अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते तव वाऽपत्यम् । तस्मै ते नमः ।

न चवाहाहैवयुक्ते ॥ ८ । १ । २४ ॥

चादिपञ्चकयोगे नैते, आदेशाः । आवयोर्युवयोश्चेशो हरिर्मामेव रक्षतु । साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । युक्तयुक्ते तु न निषेधः । हरो हरिश्च मे स्वामी ।

पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ ८ । १ । २५ ॥

अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे नैते स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । युक्तयुक्तेऽपि निषेधः । भक्तस्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु–भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ।

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ ८ । १ । २६ ॥

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम् । त्वामेतिवा । सुपात् । सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ ।

[१]–विशेष्यपूर्वं सम्बोधनेतरपूर्वं सम्बोधनं हित्वाऽन्यस्मात्सम्बोधनान्तात्परयोर्नैते, आदेशा इतिकेचित् । देवास्मान्पाहि । हे हरे विष्णोऽस्मान्रक्ष सर्वदा । विशेष्यपूर्वात्तु । हरे कृपालो नः पाहि । असम्बोधनपूर्वात्तु सर्वदा रक्ष देव नः ।

पादः पत् ॥ ६ । ४ । १३० ॥

पाच्छब्दस्य भस्य पदादेशः । सुपदः । सुपदा । सुपाद्भ्यामित्यादि । अग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमद्भ्यामित्यादि । प्रोपसृष्टादञ्चुधातोः क्विन् ।

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ ६ । ४ । २४ ॥

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नकारस्य लोपः स्यात्किति ङिति च परे । उगिदचामितिनुम् । संयोगान्तस्य लोपः। नकारस्य कुत्वेन ङकारः । प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ ।

अचः ॥ ६ । ४ । १३८ ॥

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः ।

चौ ॥ ६ । ३ । १३८ ॥

लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणः स्थाने दीर्घः । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । प्रतीचः । प्रतीचा । प्रत्यग्भ्यामित्यादि ।

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये ॥ ६।३।९२ ॥

[१]—परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः । उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चोभयोः ॥

अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशोऽप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । अमुमुइअच् इति स्थिते यणादेशः । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । शसादौ मुभावस्यासिद्धत्वान्न सन्धिः । अमुमुईचः । अमुमुईचा । अमुमुयग्भ्याम् । एवम्, अदमुयङ् । अमुद्र्यङ् । अदद्र्यङ् । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । उदञ्चम् । उदञ्चौ । शसादावचि—

उद ईत् ॥ ६ । ४ । १३९ ॥

उच्छब्दात्परस्य नलोपिनो भस्याञ्चतेरस्य ईत् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्याम् ।

समः समि ॥ ६ । ३ । ९३ ॥

अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ ।

सम्यङ् । समीचः । समीचा । सम्यग्भ्याम् । तिरस् अञ्च् इतिस्थिते ।

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ६ । ३ । ९४ ॥

अलुप्ताकारेऽञ्चतौ परे तिरसस्तिर्यादेशः । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । अकारलोपः । श्चुत्वम् । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि । प्रान्चूइतिस्थिते ।

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ६ । ४ । ३० ॥

पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न । अलुप्तनकारत्वान्न नुम् । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाभावादलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । संयोगान्तस्य लोपः । कुत्वेन ङकारः । प्राङ्भ्याम् ।

प्राङ्भिः । ङ्णोः कुक्टुक्शरीति वा कुक् । प्राङ्क्षु । एवं प्रत्यङ्ङादयः । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्यामित्यादि । चोः कुः । पयोमुक् । पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः । व्रश्चेति षत्वम् । स्कोः संयोगेति सलोपः । जश्त्वचर्त्वे । सुवट् । सुवड् । सुवृश्चौ । सुवृश्च इत्यादि । उगित्वान्नुम् । सान्तमहतः संयोगस्य । महान् । हे महन् । महान्तौ । महान्तः । महान्तम् । महान्तौ । महतः । महता । महद्भ्यामित्यादि । अत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः भवन् । भवन्तौ । भवन्तः । शेषं महद्वत् । अत्वन्तत्वाद्दीर्घः । धीमान् । शेषं भवद्वत् ।

उभे अभ्यस्तम् ॥ ६ । १ । ५ ॥

अत्र प्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्त संज्ञे स्तः।

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७ । १ । ७८ ॥

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न । ददत् । ददतौ । ददतः । इत्यादि ।

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ । १ । ६ ॥

षड्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः ।

[१]–अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थौ धीमद्वत् । अत्रभवान् । अत्रभवन्तो भट्टाचार्य्याः । तत्रभवान् । तत्रभवन्तः । (विभाषाभवदादितिरुत्वनत्वयोकारो वा) हे भोः । हे भवन् । हे भगोः । हे भगवन् । हे अघोः । हे अघवन् । शेषं धीमद्वत् ।

जक्षत् । जक्षतौ । जक्षतः । इत्यादि । एवं जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् । दीध्यत् । वेव्यत् । धर्मगुप् । धर्मगुब् । धर्मगुपौ । धर्मगुपः । धर्मगुपा । इत्यादि ।

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥ ३ । २ । ६० ॥

त्यदादिषूपपदेषु अनालोचनार्थाद् दृशेर्धातोः कञ् चात्क्विन् । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम् । तादृक् । तादृग् । तादृशौ । तादृशः । एवं यादृगादयः । (समानान्ययोश्च वक्तव्यम्) इतिक्विन् । सदृक् । सदृग् । सदृशौ । सदृशः । अन्यादृक् । ग् । अन्यादृशौ । अन्यादृशः । व्रश्चेति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे । विट् । विड् । विशौ । विशः । विड्भ्यामित्यादि ।

नशेर्वा ॥ ८ । २ । ६३ ॥

नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा पदान्ते । झल्यपीति केचित् । नक् । नग् । नट् । नड् । नशौ । नग्भ्याम् । नड्भ्याम् । श्वेतवाहादित्वाड्डस् । पुरोडाः । पुरोडाशौ । हे पुरोडाः । पुरोडोभ्याम् ।

स्पृशोऽनुदके क्विन् ॥ ३ । २ । ५८ ॥

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् । घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । अनुदके किम् । उदकस्पर्शः क्विन्प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्मादन्यत्रापि प्रत्यये पदान्तस्य कुत्वम् । स्पृक् । स्पृग् । स्पृशौ । स्पृग्भ्याम् । दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृग्भ्याम् । रत्नमुट् । रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुड्-

भ्याम् । षड्भ्योलुक् । षट् । षड् । षड्भिः । षड्भ्यः । षण्णाम् । षट्सु । षट्त्सु ।

र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ८ । २ । ७६ ॥

रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः पदान्ते । पिपठीः। पिपठिषौ। पिपठीर्भ्याम्। "वाशरी" ति वा विसर्जनीयः।

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ ८ । ३ । ५८ ॥

एभिः प्रत्येकं व्यवधानेऽपीण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्द्धन्यादेशः। पिपठिष्षु । ष्टुत्वेन षः। विसर्जनीय पक्षे । पिपठीःषु। रात्सस्येति सलोपः । चिकीः । चिकीर्षौ । चिकीर्षः । चिकीर्भ्याम् । चिकीर्षु । दोः । दोषौ । दोषः । दोषम् । दोषौ । "पद्दन" इति वा दोषन्नादेशः । दोष्णः । दोषः । दोष्णा । दोषा । दोषभ्याम् । दोर्भ्याम् । दोष्षु । दोःषु । स्कोरिति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तस्य लोपः । विविट् । विविड् । विविक्षौ । विविक्षः । विविड्भ्यामित्यादि । विविट्सु । स्कोरिति कलोपः । तट् । तड् । तक्षौ । तक्षः । तट्सु । गोरट् । गोरड् । गोरक्षौ । गोरक्षः । रक्षतेः संयोगान्तस्य लोप इत्येके । गोरक् । गोरग् । गोरक्षौ । स्कोरिति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तस्य लोपः । पिपक् । पिपग् । पिपक्षौ । पिपक्षः । पिपग्भ्याम् ।

[१]–तदन्तग्रहणात्परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे नियषषाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरिति रुत्वम् ।

पिपक्षु । एवं विवक् । दिधक् । रुत्वम् । उपधादीर्घः । सुपीः । सुपिसौ । सुपीष्षु । सुपीःषु(१) । एवंसुतूः । विद्वान् । हे विद्वन् । विद्वांसौ । विद्वांसः । विद्वांसम् । विद्वांसौ ।

वसोः सम्प्रसारणम् ॥ ६ । १ । १३१ ॥

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणम् । पूर्वरूपम् । षत्वम् । विदुषः । विदुषा । वसुस्रंस्विति दत्वम् । विद्वद्भ्यामित्यादि । पेचिवान् । पेचिवांसौ । वस्योत्वादिडभावः । पेचुषः । पेचुषा । पेचिवद्भ्याम् । जगन्वान् । जगन्वांसौ । वस्युत्वे तन्निमित्तकं नत्वं न ।

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ॥६।४।९८॥

एषामुपधाया लोपोऽजादौ क्ङिति नत्वाङि। जग्मुषः। जग्मुषा । जगन्वद्भ्याम् एवं जघन्वान् । जघ्नुषः । जघन्वद्भ्याम् । इत्यादि । सुष्टुहिनस्तीति सुहिन्(२)। सुहिंसौ । सुहिन्भ्याम् । ध्वत् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वद्भ्याम् । एवं स्रत् । उक्थशाः । उक्थशासः । हे उक्थशः । उक्थशोभ्याम् ॥ इत्यादि ।

पुंसोऽसुङ् ॥ ७ । १ । ८९ ॥

पुंसोऽन्तस्याऽसुङ् सुटि। उङावितौ । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुमांसम् । पुमांसौ। पुंसः। पुंसा । पुंभ्यामि-

[१]–सुष्टु पेसति, तोसतीति च विग्रहः । भौवादिकाविमौ ।
[२]–सान्तमहतइतिमहच्छन्दसाहचर्यात् सान्तधातोर्न दीर्घः । सुहिन् ।

त्यादि । ऋदुशनेति, अनङ् । उशना । (उशनसः सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः) हेउशनः । हेउशनन् । हे उशन । उशनसौ । उशनोभ्याम् । अनेहा । हेअनेहः । हेअनेहसौ । एवं पुरुदंशा । वेधाः । हे वेधः । वेधसावित्यादि । अत्वसन्तस्य चाधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः । सुष्ठुवस्ते,सुवः । सुवसौ । सुवोभ्याम् । सुवस्सु । सुवःसु । पिण्डं ग्रसतीति पिण्डग्रः । पिण्डग्रसौ ।

अदस औ सुलोपश्च ॥ ७ । २ । १०७ ॥

अदस औकारोऽन्तादेशः सौ सुलोपश्च । तदोः सः सावित्ति दस्य सः । असौ । (औत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा वक्तव्यः सादुत्वञ्च) यदौत्वाभावस्तदा सात्परस्य उत्वम् । असकौ । असुकः । त्यदाद्यत्वम् । पररूपत्वम् । वृद्धिः ।

अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ ८ । २ । ८० ॥

अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उवर्णौ दस्य च मः । स्थानेऽन्तरतम इति ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वः । दीर्घस्य दीर्घ ऊकारः । अमू । जसः शीभावः । आद्गुणः ।

एत ईद् बहुवचने ॥ ८ । २ । ८१ ॥

अदसो दात्परस्यैत ईद् स्याद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी । पूर्वत्रासिद्धन्यायेन विभक्तिकार्यम्प्राक् पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् । अमू । अमून् । उत्वे मत्वे च कृते घिसंज्ञायां नाभावः ।

[१]–प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे नौत्वम् ।

न मु ने ॥ ८ । २ । ३ ॥

नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः । अमुना । अमूभ्याम् । नेदमदसोरकोः । अमीभिः । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥

इति हलन्ताः पुँल्लिङ्गाः ॥

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गाः ।

हत्वे प्राप्ते,

नहो धः ॥ ८ । २ । ३४ ॥

नहो हस्य धो झलि पदान्ते च । उपानत् । उपानद् । उपानहौ । उपानहः । उपानद्भ्यामित्यादि । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम् । उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उष्णिग्भ्यामित्यादि । दिव औत् । द्यौः । दिवौ । दिवः । दिवम् । दिवौ । दिवउत् । द्युभ्यामित्यादि । गीः । गिरौ । गिरः । एवं पूः । चतुरश्चतसादेशः । स्वस्रादित्वान्न ङीप् । चतस्रः ३ । चतसृभिः । चतसृभ्यः २ । चतसृणाम् । चतसृषु । किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । इत्यादि सर्वावत् ।

यः सौ ॥ ७ । २ । ११० ॥

[१]–उवर्ण एव स्वरे, दिवउदिति केचित् । सूर्णुत् । अन्यत्र दिवीशः ।

इदमो दस्य मः सौ । इदमो मः । इयम् । त्यदाद्यत्वं, टाप्, दश्चेति मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनादेशः । अनया । हलि लोपः । आभ्याम् । आभिः । अस्यै । आभ्याम् । आभ्यः । अस्याः । आभ्याम् । आभ्यः । अस्याः । अनयोः । आसाम् । अस्याम् । अनयोः । आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः२ । स्रक् । स्रग् । स्रजौ । स्रग्भ्यामित्यादि । त्यदाद्यत्वम् । टाप् । स्या । से । स्याः । इत्यादि सर्ववत् । एवं तद् यद् एतद् । वाक् । वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । अप्तृन्निति दीर्घः । आपः । अपः ।

अपो भि ॥ ७ । ४ । ४८ ॥

अपस्तकारो भादौ प्रत्यये । अद्भिः । अद्भ्यः । अपाम् । अप्सु । वा०— स्ववःस्वतवसोर्मास उषसश्च त इष्यते । (भादौ प्रत्यये) स्ववद्भिः । स्वतवद्भिः । माद्भिः । उषद्भिरित्यादि । दिक् । दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । एवं दृक् । "क्विन्प्रत्ययस्य" इत्यत्र प्रत्ययग्रहणादन्यत्रापि कुत्वमित्युक्तम् । तादृक् । तादृशौ । वेदे तु "दृक्स्ववःस्वतवसां छन्दसि" ७।१।८३। इति सौ नुम् । तादृङित्यादि । त्विट् । त्विड् । त्विषौ । त्विषः । त्विड्भ्याम् । सजूः । सजुषौ । सजूर्भ्यामित्यादि । एवमाशीः । असौ । त्यदाद्यत्वम् । टाप् । औङः शी । उत्वमत्वे । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् ।

अमूभिः । अमुष्याः । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्याः । अमुयोः । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमुयोः । अमूषु ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथ हलन्त नपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुत् । द् । स्वनडुही । चतुरनडुहोरित्याम् । स्वनडुवांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । वाः । वारी । अझलन्तत्वान्न नुम् । वारि । चत्वारि । नलुमतेति कादेशो न । किम् । के । कानि । इदम् । इमे । इमानि । (अन्वादेशे नपुंसकैकवचने एनदिति वाच्यम्) एनत् । एने । एनानि । (सम्बुद्धौ वा नपुंसकानां नलोपो वाच्यः) हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि ।

अहन् ॥ ८ । २ । ६८ ॥

अहन्नित्यस्य रुः पदान्ते । रुत्वस्यासिद्धत्वेन नलोपे प्राप्ते (अह्नो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः) अहः । विभाषा ङिश्योः । अह्नी । अहनी । अहानि । हे अहः । अहोभ्याम् । दण्डि । दण्डिनी ।

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ ६ । ४ । १२ ॥

एषामङ्गानामुपधाया दीर्घः शावेव । दण्डीनि । बहुवृ-

हाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्य्यमाणि । असृक् । असृग् । असृजी । असृञ्जि । पद्दन्निति वा असन् । असृञ्जि । असानि । असृजा । अस्ना । असृग्भ्याम् । रात्सस्येति नियमान्न संयोगान्तलोपः । ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जी । ऊर्ज्जः शौ नुम्वेति केचित् । ऊर्न्जि । ऊर्जि । (बहूर्जिनुम्प्रतिषेधः) बहूर्जि कुलानि । अन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्येके । बहूर्ञ्जि । त्यत् । त्ये । त्यानि । तत् । ते । तानि । एवं यत् एतद् । अन्वादेशे एनत् । गामञ्चतीति गवाक् । असञ्ज्ञायामकारलोपः । गोची । गवाञ्चि । तिर्य्यक् । तिरश्ची । तिर्य्यञ्चि । एवं प्राक्प्रत्यगादयः । यकृत् । यकृती । यकृन्ति । पद्दन्निति वा यकन् । यकानि । यकृता । यक्ना । यकृद्भ्याम् । शकृत् । शकृती । शकृन्ति । शकानि । शकृता । शक्ना । शकृद्भ्याम् । शकभ्याम् । ददत् । ददती ।

वा नपुंसकस्य ॥ ७ । १ । ७९ ॥

(१)–असृजः पदान्ते कुत्वं सृजेः क्विनो विधानात् । विश्वसृडादौ प्रतिविधेयम् ।

(२)–अत्र नरजानां संयोगस्तेन चुत्वम् ।

(३)–गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः । असन्ध्यपदपूर्व-रूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥

स्वम्सुप्सु नव षड् भादौ षट्के स्युर्जाणि जश्शसोः । चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २ ॥

अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य शतुर्नुम्वा सर्वनामस्थाने । ददन्ति । ददति । एवं जक्षजाग्रदादयः । तुदत् ।

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ७ । १ । ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गात्परो यश्शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम्वा शीनद्योः परयोः । तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति । भात् । भान्ती । भाती । भान्ति । पचत् ।

शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ७ । १ । ८१ ॥

शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् शीनद्योः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दिव्यन्ती । दीव्यन्ति । स्वप् । स्वपी । अप्तृन्निति दीर्घः । स्वाम्पि । स्वपा । स्वब्भ्याम् । रुत्वम् । धनुः । धनुषी । सान्तमहत इतिदीर्घः । नुम्विसर्जनीयेति षत्वम् । धनूंषि । धनुषा । धनुर्भ्याम् । धनुर्भिः । एवं हविः । पयः । पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्याम् । अदः । विभक्तिकार्य्यम् । उत्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ।

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

वैदिकशब्दोपयोगी साधारणः, परिशिष्टभागः

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाऽऽच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ७ । १ । ३९ ॥

ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् । व्योमनि इति प्राप्ते ङेर्लुक् । धीती, मती, सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना । यौ सुरथौ दिविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आ । नताद्ब्राह्मणम् । नतमिति प्राप्ते आत् । या देव विद्मता त्वा । यमिति प्राप्ते । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया धृष्णुया । उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते डा । ता अनुष्ठ्योच्यावयतात् । अनुष्ठानमनुष्ठा । व्यवस्थावदङ् आह्वे ड्या । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति प्राप्ते आल् । वा०—इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् । उर्विया । दार्विया । उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् । दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् । ङीकार इत्याहुः । तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु ङीषन्तात् ङेर्लुक् । ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । वा०—आङ्ऽयाजऽयारामुपसंख्यानम् । प्र बाहवा सिसृतम् । बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः । घेर्ङितीति गुणः । स्वप्नया । स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच् । स नः सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्ते अयार् । रित्स्वरः ।

॥ इति नामिकः समाप्तः ॥